

New Versions of *the Masnavi of Moheb and Mahboub* and its Importance in Re-correcting the Poem

Roqayye Bayramhaghghi*
Mahdi Rahimpoor**

Abstract

The Masnavi of Moheb and Mahboub is a poem composed by a poet named Ikhtiar, who arranged it in the literary of Dehnameh in 830 AH. This poem deals with the love story of a prince named Moheb who dreams of a beautiful girl named Mahboub and falls in love with her. In a coherent narrative and with an artistic expression, the poet speaks of the fiery love of the lover to the beloved, especially in the form of love letters. Although this type of literature was prevalent in the history of Persian literature with a specific structure, ten letters of authority have a relatively different structure and are longer than ten or even other letters. This *Masnavi* is already based on an incomplete copy kept in the Tübingen Library in Berlin. But another copy of this poem is kept in the library of Atefandi (Turkey), which is more complete and accurate. In the present study, the authors introduce the Atefandi version and compare the recordings of the mentioned version with the printed version (as well as the corrected version) and mention the superior recordings of the Atefandi version and quote the new verses contained in it. By comparing the two versions, it becomes clear that in order to correct this system, the emotional version must have been used. However, despite the fact that this manuscript has already been introduced in the library list, it is still not available for correction, and therefore the poem has been incompletely printed.

Introduction

Dahname or Siname is one of the famous types of Persian poetry. Although this type of poetry could be seen since the fifth century AH, its most popular form is from the middle of the eighth century to the end of the ninth century. Many works of this type of Persian poetry have remained in this period. The subject of this type of literature is the exchange of love letters that are sent by the lover to the beloved and the answer of the lover to the beloved, which has a romantic content and is known as the decile or the syllabus according to the number of letters in the *Masnavi*. One of these romantic periodicals has been identified and embellished in recent years. The *Moheb and Mahboub Masnavi* is a poem by a poet named 'Ikhtiar' who composed this *Masnavi* in the ninth century. Of course, another work in the same type of literature remains from Katebi Tarshizi (839 AH), whose main characters are also called Moheb and Mahboub, and therefore some sources have called it *the Masnavi of Moheb and Mahboub*. Apart from the names of the characters, there are no other similarities in the content and structure of the narration, and if this sharing is not accidental and the names of Moheb and Mahboub have been chosen based on the narration or anecdote, they have acted independently in dealing with the content.

Two versions have been identified from *Moheb and Mahboub*. One is a copy from the Tübingen Library in Berlin, number 3723. This version, which is related to the ninth century, is incomplete from the end, and a few years ago, Ahmad Reza Yalmeha published this poem based on this incomplete manuscript. Another version, which is, in fact, a complete version of *Moheb and Mahboub*, and in addition to removing the shortcomings of the Tübingen version and adding verses to it, provides more accurate additional information, is kept in the Atefandi Library of Turkey, number 2261. This version was also written in the ninth century and is a solid version that solves many of the problems of the Tübingen version. Although this manuscript was previously introduced by Tawfiq Sobhani, the editor of the poem did not know about the Turkish version and emphasized in several parts in the introduction that the Tübingen manuscript is unique and no other version is available. Therefore, in this study, the authors, while briefly introducing the Turkish version, have removed the shortcomings and corrected some of the inadequacies of the previous

---

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Payame Noor University of Tehran, Iran.

** Assistant Professor of the Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran (Corresponding Author Email: Mahdi_rahimpoor@yahoo.com).

versions in two parts. That is to say, they first dealt with the differences between the two versions (Tübingen and Atefandi), which also included correcting some misreading and mistakes of the respected editor. They have completed the poem based on Atefandi's manuscript, and verses based on this version have been added to the poem.

Materials and Methods

To conduct the present study, we used the two main versions of *the Masnavi of Moheb and Mahboub* according to our purpose. One of these manuscripts had been edited by a respected editor (Tübingen Manuscripts), but he did not have the other manuscript, which belonged to the Atefandi Library in Turkey. Therefore, in this article, we first briefly introduced Atef Effendi's version. Then, we corrected it based on the shortcomings in the book's publication, and then quoted new verses that were not in Tübingen's incomplete version. Our method in this article was to juxtapose two copies and also to compare the printed *Masnavi* with the manuscript which was hidden from the view of the proofreader.

Discussion of Results and Conclusions

According to what has been said so far, two copies of the poem of *Moheb and Mahboub* have been identified. One copy is kept in the Tübingen Library in Berlin, Germany, and the other in the Atefandi Library in Istanbul. This *Masnavi* has been published once based on the same version of Tübingen, but due to the incompleteness of many verses, it has not been published. On the other hand, due to the poor quality of the image that was in the possession of the respected proofreader, many verses are not readable well. The obsolescence of some pages of the manuscript has also caused other problems in reading the manuscript, which results in an incomplete and confusing text. On the other hand, the incompleteness of Tübingen's version has caused the proofreader to make a mistake in examining the history of composing the poem and considering the date of composing the poem as a century before the actual date of composing the poem. But the emotional version kept in Turkey is a complete version, and this issue firstly corrects the shortcomings of the Tübingen version. Secondly, it corrects its flaws and errors. Another important point is that it determines the time of composition because the exact date of the composition of *Masnavi* is explicitly stated at the end. Although Atefandi's version was introduced many years ago through the list of Persian manuscripts in Turkish libraries, the editor has not noticed it. The use of the emotive version helps to correct many of the shortcomings of the Tübingen version, in addition to adding verses to the text of the poem (about one hundred bits).

Keywords: *Moheb and Mahboub*, Ikhtiar, Atefandi Library Version, Tübingen Version.

References

1. Afshar, I., & Daneshpajooh, M. T. (1995). *Fehrestvareye Ketakhaneye Minovi*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
2. Afshinvafai, M. (2013). Jabe Ayneye Ketab 9. *Bukhara*, 92, 437-441.
3. Babasefari, A. A., & Heidari, B. (2013). Seyre Tatavvore Dahname va Siname Sorayi Dar Shere Farsi. *Journal of Lyrical Literature*, 11(21), 25-48
4. Borhan Azad, I. (1976). Mohabbatnameha ya Dahnameha. *Armaghan*, 45(3), 140-148.
5. Eivazi, R. (1975). Dahname Guyi Dar Adabe Farsi va Dahnameye Hariry. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities (University of Tabriz)*, 116, 525-560.
6. Ekhtiar (1451). *Moheb va Mahboub*. Manuscript No. 2261, the Atefandi Library of Turkey
7. Ekhtiar (n.d). *Moheb va Mahboub*. Manuscript No. 3723, the Tübingen Library, Berlin
8. Ekhtiar (n.d). Photo of *the Moheb va Mahboub*. Manuscript of the Tübingen Library, No. 50 in the Menu Library
9. Hosseini Eshkevari, S. J., & Hosseini Eshkevari, S. S. (2001). *Fehreste Noskkehaye Aksiye Markaze Ehyae Miras Eslami*. Volume 3. Qom: Islamic Heritage Revival Center.
10. Katebiye Tarshizi, Sh. M. (n.d). *Kolliyyat*. Manuscript No. 2615, in the Majlis Library
11. Khan Mohammadi, A. A. (1999). Dahname Sorayi, Yek Noe Adabi Nashenakhte Dar Zabane Farsi. *Golcharkh*, 21, 17-20.

12. Najmabadi, S. (1960). *Dastnevishehaye Farsi Dar Ketabkhanehaye Saltanatiye Sabeghe Berlin. Journal of the Faculty of Literature and Humanities (University of Tehran)*, 7(3), 65-89.
13. Sobhani, T. (1974). *Fehreste Noskheye Khatti Farsi Ketabkhanehaye Torkiye*. Tehran: University Publishing Center.
14. Yalmeha, A. R. (2011). Educational Teachings in the Loving and Beloved Poetry System. *Allegorical Research in Persian Language and Literature*, 9, 11-28.
15. Yalmeha, A. R. (2012). *Moheb va Mahboub, Exquisite and Unknown Lyrical System. Journal of Lyrical Literature*, 18, 199-217.
16. Yarshater, E. (2004). *Shere Farsi Dar Ahde Shahrokh*. Third Edition. Tehran: University of Tehran Press.
17. Yelmeha, A. R. (Ed.) (2011). *Moheb va Mahboub*. Dehaghan: Islamic Azad University, Dehaghan Branch.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره دوم (پیاپی ۵۰)، تابستان ۱۴۰۰، صص ۹۶ - ۷۵

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۸/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱

DOI: [10.22108/RPLL.2021.125930.1799](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.125930.1799)

نسخه‌ای تازه از مثنوی «محب و محبوب» و اهمیت آن در تصحیح دوباره منظومه

رقیه بایرام حقیقی*

مهدی رحیم‌پور**

چکیده

مثنوی «محب و محبوب» منظومه‌ای است که شاعری به نام اختیار در سال ۸۳۰ قمری آن را در نوع ادبی ده‌نامه به نظم درآورده است. این منظومه به ماجرای عشق شاهزاده‌ای به نام محب می‌پردازد که در خواب، دختری زیبارو به نام محبوب را می‌بیند و شیفته او می‌شود. شاعر در قالب روایتی منسجم و با بیانی هنرمندانه، از عشق آتشین محب به محبوب به‌ویژه در قالب نامه‌های عاشقانه سخن می‌گوید. این نوع ادبی در تاریخ ادب فارسی با ساختاری مشخص رواج داشت؛ اما ده‌نامه اختیار ساختاری نسبتاً متفاوت دارد و نیز طولانی‌تر از ده‌نامه یا حتی سی‌نامه‌های دیگر است. این مثنوی براساس یک نسخه ناقص که در کتابخانه توبینگن برلین نگهداری می‌شود، پیشتر چاپ شده است؛ اما یک نسخه دیگر از این منظومه در کتابخانه عاطف‌افندی (ترکیه) نگهداری می‌شود که هم کامل است و هم صحت بیشتری دارد. نگارندگان در این مقاله ضمن معرفی نسخه عاطف‌افندی و مقایسه ضبط‌های نسخه یادشده با نسخه چاپ‌شده (و نیز نسخه اساس مصحح) و ذکر ضبط‌های برتر نسخه عاطف‌افندی، ابیات تازه مندرج در آن را نقل کرده‌اند. با مقایسه دو نسخه مشخص می‌شود که برای تصحیح این منظومه، حتماً می‌بایست از نسخه عاطف‌افندی استفاده می‌شد؛ اما با اینکه این دست‌نویس پیشتر در فهرست کتابخانه مذکور معرفی شده، در دسترس مصحح نبوده و از این رو منظومه ناقص چاپ شده است.

واژه‌های کلیدی

محب و محبوب؛ اختیار؛ نسخه کتابخانه عاطف‌افندی؛ نسخه توبینگن

* استادیار دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، rbhaghghi@yahoo.com

** استادیار فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Mahdi_rahimpour@yahoo.com

۱- مقدمه

ده‌نامه یا سی‌نامه‌نویسی یکی از انواع معروف شعر فارسی است. از قرن پنجم شاهد سروده‌هایی در این نوع هستیم؛ اما بیشترین رواج آن از نیمه قرن هشتم تا پایان قرن نهم است و آثار متعددی از این نوع شعر فارسی در این بازه زمانی باقی مانده است. موضوع این نوع ادبی ردوبدل کردن نامه‌های عاشقانه بین عاشق و معشوق است که به تناسب تعداد نامه‌های مندرج در این مثنوی‌ها به ده‌نامه یا سی‌نامه معروف است (در باره سابقه، سبک و فهرست این نوع ادبی، نک. عیوضی، ۱۳۵۴، ۵۲۵-۵۶۰؛ برهان آزاد، ۱۳۵۵، ۱۴۰-۱۴۸؛ خان‌محمدی، ۱۳۷۸، ۱۷-۲۰؛ باباصفری و حیدری، ۱۳۹۲، ۲۵-۴۸). یکی از این ده‌نامه‌های عاشقانه که در چند سال اخیر شناسایی و به زیور طبع آراسته شده است، مثنوی محب و محبوب سروده شاعری به نام یا تخلص «اختیار» است که در قرن نهم آن را سروده است. البته اثر دیگری در همین نوع ادبی از کاتبی نیشابوری (ترشیزی) (متوفی: ۸۳۸ ق.) باقی مانده است که شخصیت‌های اصلی آن نیز محب و محبوب نام دارند؛ از این رو در برخی منابع بدان «محب و محبوب» نیز گفته‌اند. به جز نام شخصیت‌ها، شباهت دیگری در محتوا و ساختار روایت دیده نمی‌شود و اگر این اشتراک اسامی اتفاقی نباشد و اسم‌های محب و محبوب را براساس روایت یا حکایتی انتخاب کرده باشند، در پرداختن محتوا کاملاً مستقل از هم عمل کرده‌اند و هیچ شباهتی بین دو مثنوی نیست.^۱

از محب و محبوب اختیار، دو نسخه شناسایی شده است. یکی نسخه‌ای متعلق به کتابخانه توبینگن در برلین است که به شماره ۳۷۲۳ در آنجا نگهداری می‌شود. عکسی نیز از این نسخه به شماره ۵۰ در کتابخانه مینوی است (دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۷۴، ۷۶).^۲ این نسخه به خط نستعلیق کتابت شده است و ظاهراً به قرن نهم مربوط می‌شود؛ اما از انتها ناقص است و چند سال پیش، احمدرضا یلمه‌ها این منظومه را براساس همین دست‌نویس ناقص و با تأکید بر منحصر به فرد بودن نسخه، از طریق انتشارات دانشگاه آزاد واحد دهاقان منتشر کرد. دست‌نویس دیگر در واقع نسخه‌ای کامل از محب و محبوب است و علاوه بر تکمیل نقص‌های نسخه توبینگن و نیز اضافه کردن ابیاتی بدان، اطلاعات تکمیلی دقیق‌تری از زمان سرایش آن ارائه می‌دهد. این دست‌نویس به شماره ۲۲۶۱ در کتابخانه عاطف‌افندی ترکیه نگهداری می‌شود. این نسخه نیز در قرن نهم کتابت شده و نسخه‌ای مضبوط است که بسیاری از مشکلات نسخه توبینگن را برطرف می‌کند. این دست‌نویس را پیشتر توفیق سبحانی (۱۳۷۳: ۳۲۶) معرفی کرده بود؛ اما مصحح منظومه اطلاعی از نسخه ترکیه نداشته و در چند جای مقدمه تأکید کرده است که دست‌نویس توبینگن منحصر به فرد است (نک. اختیار، ۱۳۹۰: ۱ و ۷)؛ بنابراین در این مقاله نگارندگان ضمن معرفی اجمالی نسخه ترکیه، در دو بخش نسبت به تکمیل کاستی‌ها و اصلاح برخی ایرادات چاپ منظومه پرداخته‌اند؛ یعنی ابتدا به اختلاف ضبط دو نسخه (توبینگن و عاطف‌افندی) پرداخته‌اند که شامل اصلاح برخی بدخوانی‌ها و اشتباهات مصحح محترم نیز شده است؛ سپس به تکمیل منظومه براساس دست‌نویس عاطف‌افندی پرداخته‌اند که بیش از صد بیت براساس این نسخه به منظومه اضافه شده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

محب و محبوب اختیار نسخه چندانی شناخته شده‌ای نبود و به جز توفیق سبحانی (همان) که معرفی مختصری از آن در فهرست نسخه‌های ترکیه ارائه داده است، بحث جدی درباره آن صورت نگرفته بود؛ اما بعد از چاپ منظومه در سال ۱۳۹۰، محمد افشین‌وفایی ضمن معرفی اثر، برخی اطلاعات ارائه‌شده در مقدمه مصحح را

اصلاح و برخی از اشکالات و بدخوانی‌های متن را گوشزد کرد (نک. افشین‌وفایی، ۱۳۹۲: ۴۳۷-۴۴۱). البته گفتنی است مصحح منظومه، احمدرضا یلمه‌ها، در قالب دو مقاله (۱۳۹۰: ۱۱-۲۸؛ ۱۳۹۱: ۱۹۹-۲۱۷) درباره این منظومه بحث کرده است؛ اما محتوای این دو مقاله عیناً همان مطالبی است که در مقدمه منظومه مندرج است و هیچ مطلب تازه‌ای در آن دو مقاله نیست؛ بنابراین اگر نقدی نسبت به مقدمه منظومه در این مقاله داریم، مرتبط با آن مقالات منتشر شده هم هست (نک. ادامه مقاله).

۲-۱ نام و موضوع منظومه

همچنانکه در انتهای نسخه عاطف‌افندی آمده، نام اثر «محب و محبوب» است: «تمّ الکتاب الموسوم بمحبّ و محبوب...». در ابتدای منظومه نیز آشکارا به نام اثر اشاره کرده است: «... که این را محب است و محبوب نام» (گ ۱۰ ر). این منظومه به ماجرای عشق شاهزاده‌ای به نام محب می‌پردازد که در خواب، دختری زیبارو به نام محبوب را می‌بیند و به او دل می‌بندد. پس از بیداری، همه را برای جست‌وجو و یافتن معشوقه‌اش بسیج می‌کند. هریک از مشاورانش در پی منصرف کردن او از این عشق برمی‌آیند که از نظر آنها بر اساس رؤیاست؛ اما او حاضر به فراموش کردن محبوبش نیست. محب به پیشنهاد یکی از مشاورانش برای یافتن معشوقه‌اش از پرنندگان کمک می‌گیرد؛ از این رو ضمن گردآوری پرنندگان (طوطی، بلبل، باز، کبوتر، فاخته، همای، هدهد) و گسیل داشتن آنها به اقلیم هفتگانه در پی یافتن محبوب می‌شوند. هرکدام از پرنندگان پس از جست‌وجو در اقلیم منظور با ناامیدی به نزد محب برمی‌گردند و از نیافتن محبوب می‌گویند؛ ولی هدهد محبوب را می‌یابد و خبرش را به محب می‌دهد. او نیز نامه‌نگاری با محبوب خود را شروع می‌کند و در این بین به سیاق ده‌نامه‌های ادب فارسی، ده نامه بین آنها رد و بدل می‌شود. محتوای نامه‌ها نیز باز به شیوه معهود، اصرار عاشق برای دیدار معشوق و امتناع معشوق از این دیدار و وصال است. در نهایت نیز محبوب با اصرار به دیدار محب راضی می‌شود و او نیز با همان مشاورانش به آن سرزمین می‌رود و به وصال محبوب می‌رسد؛ سرانجام پس از مرگ پدر محبوب به جای او بر تخت پادشاهی می‌نشیند.

ساختار این منظومه نیز کمی متفاوت از سایر ده‌نامه‌های ادب فارسی است. اغلب ده‌نامه‌ها از یک شیوه و اسلوب پیروی می‌کنند؛ ولی در محب و محبوب مقدمه داستان و ده‌نامه طولانی‌تر است.

۳-۱ سراینده و تاریخ سرایش

نام یا تخلص شاعر «اختیار» است. تا جایی که نگارندگان جست‌وجو کردند، شاعری به این نام و تخلص نیافتند. تنها نام او را می‌دانیم که خودش در چند جا از مثنوی بدان اشاره کرده است. برخی از آن ابیات را یلمه‌ها (اختیار، ۱۳۹۰: ۷) آورده است؛ علاوه بر آنها در انتهای نسخه عاطف‌افندی نیز شاعر گفته است:

چو زان تو است اختیار ای اله   ز لطف عمیم ببخشا گناه

(گ ۱۴۵ ر)

این مثنوی به تصریح خود شاعر در سال ۸۳۰ ق. سروده شده است:

ز هجرت به هشتصد چو بفزود سی   به نظم آمد این تحفه فارسی

(گ ۱۴۵ ر)

بنابراین اینکه مصحح آن را به قرن هشتم متعلق می‌داند (اختیار، ۱۳۹۰: ۷، ۱۹)، صحیح نیست. همچنین اینکه این مثنوی به نام شاه شجاع (حک. ۷۵۹-۷۸۶ ق.) از سلاطین مقتدر آل مظفر سروده شده است نیز نمی‌تواند درست باشد. مصحح براساس بیتی، چنین نتیجه‌ای گرفته است که به هیچ وجه ممدوح بودن شاه شجاع از آن استنباط نمی‌شود. بیت این است:

جهانگیر جم‌جاه عالم مطاع   شه صفدر و چون غضنفر شجاع

همچنانکه مشخص است، «شجاع» در بیت صفت ممدوح است و نمی‌توان گفت منظور شاعر در این بیت شاه شجاع است. این نکته نیز گفتنی است که این بیت در نسخه عاطف‌افندی نیامده است و اگر بپذیریم نسخه یادشده را خود شاعر کتابت کرده است (نک. ادامه مقاله)، می‌توان حدس زد بیت منظور بعدها به منظومه افزوده شده است. هیچ تصریحی به نام پادشاه مدنظر شاعر در متن نشده است؛ اما با توجه به تاریخ سرایش مثنوی (۸۳۰ ق.) می‌توان حدس زد که ممدوح شاعر شاهرخ میرزا (حک. ۸۰۷-۸۵۰ ق.)، پادشاه فرهنگ‌دوست تیموری باشد. البته این نظر در حد حدس و گمان است و مشروط بر این است که مثنوی در قلمرو حکومت ایران سروده شده باشد؛ البته سبک منظومه و نیز موضوع آن که اغلب این نوع آثار در ایران دوره تیموری رواج داشت، این حدس را تقویت می‌کند. اگر در خارج از قلمرو حکومت تیموریان (مثلاً امپراطوری عثمانی در آسیای صغیر یا به احتمال خیلی ضعیف در عهد سلاطین هند در قرن نهم) سروده شده باشد، قطعاً ممدوح، پادشاهی غیر از شاهرخ میرزا است. البته با وجود قرینه‌هایی (مانند سبک و موضوع) که گمانه سروده شدن مثنوی را در دوره تیموری تقویت می‌کند و نیز تا پیدانشدن قرینه‌ای مبنی بر سروده شدن آن در قلمروهای خارج از ایران، فعلاً باید آن را متعلق به دوره تیموری و در واقع عهد شاهرخ بدانیم.^۳

۲- نسخه‌ها

۲-۱ کتابخانه عاطف‌افندی (ع)

این نسخه به شماره ۲۲۶۱ در کتابخانه عاطف‌افندی نگهداری می‌شود و ۱۴۴ برگ دارد. هر صفحه دارای ۱۵ سطر است. صفحات به صورت جدول دوستونی است و صفحه اول سرلوح، کتیبه بسیار زیبایی دارد که از ویژگی‌های نسخ قرن نهم است. نسخه به خط نستعلیق زیبا کتابت شده و بعضی کلمات مشکول است. مشخص نیست کاتب نسخه چه کسی است؛ ولی بنابر دلایلی که در ادامه خواهیم گفت می‌توان احتمال داد که خود شاعر آن را کتابت کرده باشد. در برخی صفحات عنوان‌هایی به شنگرف و گاهی طلایی (که در مواردی بسیار کم‌رنگ است و خوانا نیست) نوشته شده است. تاریخ سرایش منظومه در انتهای این نسخه آمده (۸۳۰ ق.) که پیشتر به بیت منظور اشاره کردیم.

ظاهراً همین تاریخ، سال کتابت دست‌نویس نیز هست. در انتهای نسخه آمده است: «تمّ الکتاب الموسوم بمحبّ و محبوب بعون غافر الذنوب و سائر العیوب و الحمد لله ربّ العالمین و سلّم تسلیم دایما ابد احمدا کبیرا کثیرا». با اینکه نسخه انجامه دارد، نام کاتب و تاریخ کتابت درج نشده است و این احتمال هست که خود شاعر، کاتب نسخه باشد و تاریخ کتابت هم همان ۸۳۰ ق. باشد. به‌ویژه اینکه در برخی برگ‌ها (۸ ر، ۱۸ ر، ۳۸ ر،

۴۱، ۴۵، ۶۱، ۶۳، ۶۹، ۸۵) ابیاتی به همان خط متن در حاشیه اضافه شده که احتمالاً خود شاعر بعدها این ابیات را اضافه کرده است. نبود غلط یا کم‌بودن اشتباه چشم‌گیر در متن نیز از دلایلی است که این گمان را تقویت می‌کند. این نسخه کامل است و هیچ افتادگی ندارد و علاوه‌بر داشتن ابیات انتهایی نسخه که در دست‌نویس توپینگن افتاده است، در لابه‌لای مثنوی نیز ابیاتی افزون‌بر آن دارد که در جای خود بدان‌ها اشاره خواهیم کرد.^۴

۲-۲ کتابخانه توپینگن (ت)

این نسخه که عکس آن مبنای چاپ مصحح بوده است، به شماره ۳۷۲۳ در کتابخانه توپینگن، واقع در برلین نگهداری می‌شود.^۵ این نسخه ناقص است و در ۱۷۷ برگ کتابت شده است؛ ولی به دلیل افتادگی صفحات پایانی تاریخ کتابت و کاتب آن مشخص نیست. از روی خط نسخه می‌توان آن را به قرن نهم متعلق دانست. نسخه به خط نستعلیق زیبا کتابت شده است. هر صفحه ۱۲ بیت (هر برگ ۲۴ بیت) دارد. عکسی از این نسخه در کتابخانه مینوی به شماره ۵۰ نگهداری می‌شود که البته کیفیت مطلوبی ندارد؛ از این‌رو گاهی مصحح را دچار بدخوانی کرده است.^۶ در ادامه به بررسی متن مصحح و مقایسه آن با دست‌نویس عاطف‌افندی می‌پردازیم و سپس ابیات تازه را که در همان دست‌نویس ترکیه ضبط شده است و در دست‌نویس توپینگن (و بالطبع متن چاپی) نیامده است، نقل می‌کنیم.^۷

۳- اختلافات

همچنانکه گفتیم، نسخه بازیافته عاطف‌افندی نسبت به نسخه توپینگن و بالتبع چاپ مثنوی، صحیح‌تر است و بسیاری از غلط‌ها و اشتباهات نسخه توپینگن را می‌توان به کمک این دست‌نویس اصلاح کرد. در این قسمت به مهم‌ترین اختلافات نسخه عاطف‌افندی و چاپ اثر پرداخته‌ایم و صورت صحیح ضبط‌ها را که به نسخه عاطف‌افندی متعلق است به‌عنوان ضبط جایگزین پیشنهاد کرده‌ایم. همچنین در مواردی به بدخوانی‌های مصحح نیز اشاره کرده‌ایم. ضبط‌های عاطف‌افندی را با حرف «ع» و ضبط‌های توپینگن را با «ت» نشان داده‌ایم.

صفحه ۴۶، بیت ۱۶:

همه سروران بنده راه تو همه سرکشان خاک درگاه تو

در هر دو نسخه «ع» و «ت» به جای «همه» در مصراع دوم به‌درستی «سر» ضبط شده است و مصحح آن را «همه» خوانده است.

صفحه ۴۷، بیت ۳۴:

دعاوی هر مطلبی فسخ کرد کنایات هر ملت‌ی نسخ کرد

ع: کتاب همه

صفحه ۴۸، بیت ۴۸:

به هم مژده دادند آن شاخها که هست این صفا از رسول خدا

هر دو دست‌نویس «ع» و «ت»، به جای «صفا از»، به‌درستی «صفات» ضبط کرده‌اند.

صفحه ۵۰، بیت ۹۳:

که برخیز و رو در سرای ولید   نگر معجزم آشکار ای پلید
ع، ت: سرا ای ولید؛ شاعر از زبان پیامبر، ولید را - که منکر معجزاتش بود - خطاب می‌کند و او را برای دیدن یکی از معجزاتش به خانه‌اش می‌فرستد.

صفحه ۸۵، بیت ۷۰۳:

چه باشد گرم دست گیری ز غم   وزین شک برهانی‌ام از گرم
در هر دو دست‌نویس «ع» و «ت» به جای «شک» در مصراع دوم «تنگ» (تنگنا و دشواری) ضبط شده که قطعاً صحیح است.

صفحه ۱۲۱، بیت ۱۳۳۵:

بزد موج دریا درآمد به جوش   وزان جوش درویش را رفت هوش
ع، ت: موج و دریا

صفحه ۱۲۶، بیت ۱۴۳۱:

تبسّم کنان گفت دستور را   که نیستم لایق این سورا
وزن مصراع دوم به دلیل افتادن واژه «من» مختل شده است: «که من نیستم لایق...». جالب اینکه علاوه بر «ع»، «ت» نیز «من» را دارد و مصحح آن را از قلم انداخته است.

صفحه ۱۲۹، بیت ۱۴۸۷:

بگو تا چه سازیم تدبیر کار   که اندیشه را کرده‌ای اختیار
ع، ت: چه

صفحه ۱۳۰، بیت ۱۴۹۳:

سمندی است گه کوب هامون‌نورد   تکاور که دارد به هنگام گام
ع، ت: گه کوب

صفحه ۱۳۱، بیت ۱۵۱۳:

تفحص نمودی ز هرکس بسی   نشانش نمی‌داد از آن هرکسی
ع: به جای «هر» در مصراع دوم «مه» (استعاره از معشوق) ضبط شده که صحیح‌تر است.

صفحه ۱۳۵، بیت ۱۵۹۲:

بود کز چنین ورطه گردم نجات   که مردن بسی بهترم زین حیات
ع، ت: یابم

صفحه ۱۴۱، بیت ۱۶۹۳:

وگر بهتری را بود رای بد   به کوچک‌ترین کس دهد جای خود
ع: بهتری؛ تناسب «بهتری» با «کوچک‌ترین» آشکار است.

صفحه ۱۴۵، بیت ۱۷۵۵:

به نوک مژه از رهش **خار** رفت رخ اندر کف پاش مالید و گفت
طبق «ع» به جای «خار» در مصراع اول «خاک» باید گفت. در جای دیگر می‌گوید:
به هنجار آن کوه دررفتمی به نوک مژه **خاک** ره رفتمی
(ص ۱۵۶، بیت ۱۹۵۳)

صفحه ۱۵۸، بیت ۱۹۹۵:

خدایا ترقی کارم نگر دمی منصب و اعتبارم نگر
ع، ت: خدا را؛ محب در راه رسیدن به «محبوب» از «مراد» یاری می‌طلبد؛ بنابراین او را به خدا سوگند می‌دهد
و می‌گوید: **خدا** را ترقی کارم نگر... .

صفحه ۱۶۸، بیت ۲۱۶۰:

به نوعی فروماند در این **مقام** که هر لحظه می‌گشت حالش ز حال
ع، ت: مقال؛ گویا غلط چاپی است.
صفحه ۱۷۴، بیت ۲۲۶۵:

همان روز از صبح تا وقت **بام** همه جمع گشتند پیشش تمام
ع: شام؛ نمی‌توان گفت از صبح تا بامداد.
صفحه ۱۸۳، بیت ۲۴۲۱:

در آن **لحظه** از بام تا وقت شام برآمد به گرد همه شیب و بام
مطابق دست‌نویس «ع» به جای «لحظه» در مصراع اول «خطه» باید نوشت. سخن از رفتن «باز» به اقلیم سوم و
جست‌وجوی محبوب در آن اقلیم است.
صفحه ۲۰۷، بیت ۲۸۲۳:

برو ترک وصلم به کلی بگوی مراد دل خویش از ما **بجوی**
کاملاً واضح است که به جای «بجوی»، می‌بایست «مجوی» ضبط می‌شد. ضبطی که در نسخه استفاده‌شده
مصحح هم بوده است.
صفحه ۲۱۸، بیت ۳۰۲۳:

جوانی، بکن رحم بر **حال** خویش ز دارالشفا جوی درمان خویش
ع، ت: جان؛ این ضبط قافیه را اصلاح می‌کند.
صفحه ۲۱۹، بیت ۳۰۳۸:

شب و روز **چو** برق بر کوه و دشت همی رفت و چون باد از آن می‌گذشت
ع: چون؛ وزن مصراع اصلاح می‌شود.
صفحه ۲۲۴، بیت ۳۱۲۰:

ز مهر تو آید چون بگسلم که را هست ای دوست از جان **گریز**
ع، ت: گزیر؛ معنای واژه و دیگر قافیه‌های غزل این ضبط را تأیید می‌کنند.

صفحه ۲۲۹، بیت ۳۲۰۱:

ز چیزی که باشد از آنم **گریز** چرا باید آوردنم در ضمیر
ع، ت: گزیر؛ به معنای کلمه و قافیه بیت توجه کنید.

صفحه ۲۲۷، بیت ۳۱۷۱:

میفکن تن **خویش** را به رنج وگرنه به هر ناسزایی مرنج
ع، ت: خویشتن؛ با این ضبط وزن مصراع نیز اصلاح می‌شود.

صفحه ۲۲۸، بیت ۳۱۸۹:

گدا ندارد سر پادشاه نگیرد بر او هیچ عاقل گناه
ع: گدا گر؛ وزن مصراع اصلاح می‌شود.

صفحه ۲۳۸، بیت ۳۳۵۷:

به راهی که پیشت **نهاده** چراغ نرفتی و ماندی در این سوز و داغ
ع، ت: نهادم؛ بیت از زبان محبوب است و محب را به ترک وصال خود فرامی‌خواند.

صفحه ۲۴۰، بیت ۳۳۸۸:

ز سرعت **چنان** ره چنان می‌شتافت که باد صبا گرد او می‌نیافت
ع: در آن

صفحه ۲۴۴، بیت ۳۴۶۳:

چو دید آن بت چابک دلنواز زمین **بوسه** داد ز روی نیاز
ع، ت: داد بوسه؛ وزن مصراع اصلاح می‌شود.

صفحه ۲۴۷، بیت ۳۵۰۷:

هر آن‌کس که در عالمش نام داد به قدر خودش **هرکسی** کام داد
ع: حشمت و؛ صورت چایی معنای محصلی ندارد.

صفحه ۲۵۳، بیت ۳۶۱۵:

کسی را که **بخشش** شود کارساز دواسبه رود دولتش پیش‌سواز
ع: بخشش

همان صفحه، بیت ۳۶۲۲:

به مردی و چستی چو دستان سام **دوان** از پی‌اش دولت و عز و کام
مصراع دوم این بیت با مصراع دوم بیت ۳۶۲۵ (شده پیشرو فتحش ازبهر نام/ دوان از پی‌اش دولت و عز و کام)

یکی است و کاتب نسخه «ت» در ضبط آن اشتباه کرده است. صورت صحیح مصراع دوم این است: به حسن و لطافت چو ماه تمام.

صفحه ۲۵۵، بیت ۳۶۵۴:

ز **مهر** محب گلشنی دلگشای طلب کن روان و بینداز جای

ع: ز بهر؛ پادشاه دستور می‌دهد گلشنی برای محب آماده کنند.

صفحه ۲۶۰، بیت ۳۷۳۶:

درآمد ز در بخت گیتی فروز   دعا کرد بر شاه گیتی فروز

ع: فیروزروز

صفحه ۲۷۷، بیت ۴۰۳۵:

کسی کو بود ره به فرمان او   نشاید که گوید به غیر از نکو

ع: شه؛ منظور بیت این است که کسی که شاه باید حرف (مشاوره) او را گوش دهد - یعنی وزیر- نباید جز حرف و سخن نیکو یا مفید بر زبانش جاری شود.

صفحه ۲۷۸، ابیات ۴۰۴۷ - ۴۰۴۹:

به هر حال یار فرومانده باش   بجو درد دهر دردمندی دواش

در آن کوش تا در حق نیک و بد   به وجهی نکوتر بدان کس رسد

حقیقت حق آنگاه یابد قرار   که در مرکز خویش گیرد وقار

ع: درد هر؛ تا حق هر؛ در بیت سوم جای دو قافیه باید عوض شود تا معنی اصلاح شود:

حقیقت حق آنگاه یابد وقار   که در مرکز خویش گیرد قرار

صفحه ۲۸۱، بیت ۴۰۹۶:

که گر سر کند در سر کار یار   بود منت او بر خودش صد هزار

ع: بود منتش بر خود او

۴- افتادگی‌ها

نسخه توینگن از انتها ناقص است و افزون‌بر آن ابیاتی نیز در لابه‌لای مثنوی از قلم کاتب افتاده است. همین امر باعث شده است که محب و محبوب به صورت ناقص چاپ شود؛ اما نسخه عاطف‌افندی نسخه کاملی است و همه ابیات را دارد. علاوه بر آن به دلیل کیفیت بد تصویر نسخه توینگن، برخی واژه‌ها و مصراع‌های ابیات قابل خواندن نیست که مصحح به جای آنها یا نقطه‌چین (...) گذاشته و یا با ذوق خود کوشیده است کلمه یا عبارتی را در محل افتادگی بگنجانند که اغلب با صورت صحیح بیت تفاوت دارد؛ بنابراین در این قسمت، نگارندگان ابتدا ابیاتی را که افتادگی آنها در حد مصراع یا کلمه است، براساس نسخه عاطف‌افندی تکمیل کرده‌اند و سپس ابیاتی را که از قلم کاتب دست‌نویس توینگن افتاده است، به کمک نسخه ترکیه نقل کرده‌اند:

۴-۱ مصراع و کلمه

صفحه ۲۱۷، ابیات ۲۹۹۴ و ۲۹۹۵:

..... از آن کرده خویشتن شد خجل

..... ولیکن نیآورد خود را بدان

صورت صحیح و کامل:

[تو را کی] رسد دم زدن ز اشتیاق
 ..... بزَن پشت پایش که مردانه‌ای
 مکن خویش را عاجز و ناتوان
 ..... عشق
 .....

به اندوه خود از چه دادی رضا
 غلط‌های خود خوب پنداشتی
 مخور این همه غصه از بهر من
 کی‌ات می‌رسد دم زدن ز اشتیاق
 بزَن پشت پایش که مردانه‌ای
 مکن خویش را عاجز و ناتوان
 چه کردی بگو گرد بازار عشق
 به غیر از رهی پیچ در پیچ نیست

.....
 مگر رحمتت نیست بر حال من
 به مقدار خود بای‌دش آبرو
 .....
 مگردان مرا بیشتر زین ملول
 به کلی فراموش کن نام من

که از قول من با محبت بگوی
 مگر رحمتت نیست بر حال من
 به مقدار خود بای‌دش آبرو
 میندازم اندر زبان عوام
 مگردان مرا بیشتر زین ملول
 به کلی فراموش کن نام من

.....

تو ناخورده یک جرعه جام فراق
 تو با عاشقی.....
 ز من این سخن بشنو و [بعد از آن]
 ..... نیست در کار عشق
 ..... عشقم که آن هیچ نیست
 صورت صحیح و کامل:

چرا کرده‌ای فکرهای خطا
 دل از جان ز بهر چه برداشتی
 بگفتم طمع برکن از مهر من
 تو ناخورده یک جرعه جام فراق
 تو با عاشقی مرد میدان نه‌ای
 ز من این سخن بشنو و تا توان
 گرت قوت این است در کار عشق
 حذر کن ز عشقم که آن هیچ نیست
 صفحه ۲۳۹، ابیات ۳۳۷۰-۳۳۷۷:

تازه‌روی .....
 .....
 زشت و نکو .....
 ..... خود مکن زشت‌نام
 .....
 ..... گویی چو کام من
 صورت کامل:

بدو گفت خندان لب و تازه‌روی
 که تا کی بگردی ز دنبال من
 هر آن کس که بینی ز زشت و نکو
 مرا نیز چون خود مکن زشت‌نام
 ز بهر خدای و برای رسول
 اگر راست‌گویی بجو کام من
 صفحه ۲۶۶، ابیات ۳۸۴۴-۳۸۴۵:

اگر پیشتر بودت اندوه آن

- مخور غم که شد نامه هجر طی صورت کامل:
شـبـت.....
- اگر پیشتر بودت اندوه آن مخور غم که شد نامه هجر طی
که باغ امید تو دارد خزان
شبت شد ز نوروز و بگذشت دی
صفحه ۲۶۶، بیت ۳۸۴۷:
- زمانه ز نو شادی از سرگرفت صورت کامل: ... غم و حزن را از میان برگرفت
غم و حزن .....
موارد زیر از آن دسته ابیاتی است که مصحح براساس حدس و گمان خود تکمیل کرده است و اغلب با
ضبط‌های «ع» و «ت» تفاوت دارد:
صفحه ۱۵۳، بیت ۱۹۰۳:
- وزان کس که دوری [از او] یک زمان نباشد بتر زو کسی در جهان
ع: کُنی؛ محب خطاب به فتح می‌گوید که تو از هرکسی دوری کنی او بدترین (و به تعبیری بداقبال‌ترین) فرد
جهان است.
صفحه ۱۵۴، بیت ۱۹۱۹:
- چو برخاستم [من] از آن خواب خوش دلم بود [یکباره] در گیروکش
ع: با عشق؛ حدس مصحح در مصراع نخست درست است.
صفحه ۱۸۵، بیت ۲۴۵۱:
- دگر بهر آن دلربای لطیف [روان گشت سوی] رباط شطیف
ع: به قسطنطنیه رفت و شهر قطیف
صفحه ۱۹۸، بیت ۲۶۷۱:
- سخن چون رسانید ناگه به این که [یکبار] بر بام فغفور چین
ع: که بر بام ایوان
صفحه ۲۱۶، بیت ۲۹۹۰:
- تو آن نیستی کز هوا و هوس دهی در حرم [خانه‌ات] جای کس
ع: جای خود را به ^{۱۰} کس
صفحه ۲۳۵، بیت ۳۳۰۶:
- تنم سوخت در بوتۀ اشتیاق [دلم هست دایم] به سوز و گداز
ع، ت: بگو چند سازم
صفحه ۲۳۶، بیت ۳۳۲۰:
- [بده عرضه] احوال و دل بد مکن
دمی دم زن و بعد از آن گو سخن
ع: بگو شرح

صفحه ۲۳۶، بیت ۳۳۲۲:

زمین بوسه داد و دگر [نامه برد] ع، ت: سجده برد
پس آن‌گه بدان ماه تابان سپرد

صفحه ۲۳۶، بیت ۳۳۱۹:

[بگو این چه چیزی است] باز آورده‌ای ع: مگر نامه‌ای
که این شیوه و ناز آورده‌ای

صفحه ۲۳۷، ابیات ۳۳۴۷-۳۳۴۸:

سر نامه اول به نام احد ع:
علیمی که او از سما تا سماک
..... حال هر نیک و بد
[همی‌دانند او رازها] یک‌به‌یک

سر نامه اول به نام احد
علیمی که او از سما تا سماک
صفحه ۲۶۳، بیت ۳۷۹۰:
که دانست بر حال هر نیک و بد
بود واقف سرها یک‌به‌یک

که گویند بر دختر شاه چین ع: گشت
کسی عاشق و زار [او] این چنین

صفحه ۲۷۲، بیت ۳۹۴۲:

مده راه هر [کس به پیش] سرای ع: به خلوت سرای؛ نام و ننگت بماند
که تا نام [تو نیک ماند] به جای

۲-۴ بیت

صفحه ۶۰، بعد از بیت ۲۶۳:

بین تا چه فکر تبه کرده‌ام
صفحه ۸۴، بعد از بیت ۶۸۴:
که تشبیه خود بر شبه کرده‌ام

چو تاجر از این کار آگاه یافت
صفحه ۱۱۳، بعد از بیت ۱۲۰۱:
غمی بی‌کران در دلش راه یافت

ندانی که با خود چه‌ها کرده‌ای
صفحه ۱۱۹، بیت ۱۲۹۸:
که دکان به مجنون رها کرده‌ای

در «ت» ناخواناست و مصحح به جای آن [...] گذاشته است؛ ولی در «ع» کاملاً خواناست:

کجا رونق شرع ماند به جای
صفحه ۱۲۸، بعد از بیت ۱۴۶۱:
در آخر چه گویی جواب خدای

غم عشق خالی مباد از دلم
صفحه ۱۹۴، بعد از بیت ۲۶۱۵:
که باشد ز دنیا همین حاصلم

- ولی حیرت او نشد هیچ کم
چگونه به جستن توان یافت آن
ور از حق‌شناسی تو بیگانه‌ای
بدانی که از این سخن عاریم
جهان را به خود تنگ آورده‌ای
به یاری [ظ: زاری] به یاران چنین گفت من
شوم پیش خلق جهان زشت‌نام
که اکنون جز این من ندانم دوات
(دوات در مصراع اول: مرکب؛ در مصراع دوم: دارو و درمان تو)
بر افتادگان رحم کن یک‌زمان
ورم می‌کشی اینک آن تیغ تیز
به پیش تو آوردم از تو پناه
که این راز پنهان شود آشکار
صفحه ۱۹۵، پس از بیت ۲۶۳۱:
اگر در وفا چست و مردانه‌ای
صفحه ۱۹۶، بعد از بیت ۲۶۳۵:
که واقف شوی از وفاداریم
صفحه ۲۰۸، بعد از بیت ۲۸۴۲:
به هرزه دل خویش آورده‌ای
صفحه ۲۱۲، بعد از بیت ۲۹۱۰:
محب چون به گوشش رسید این سخن
صفحه ۲۱۲، پس از بیت ۲۹۹۷:
مبادا کسی بشنود این پیام
صفحه ۲۲۷، پس از بیت ۳۱۷۲:
طلب کرد آنگه سوی خود دوات
صفحه ۲۳۳، پس از بیت ۳۲۷۴:
فتادم ز عشق تو در هر زبان
همان صفحه، بعد از بیت ۳۳۱۳:
بسی عفو بهتر بود از ستیز
اگرچه مرا هست جرم و گناه
صفحه ۲۴۱، پس از بیت ۳۴۱۲:
امیدم چنان است بر کردگار
صفحه ۲۷۶، پس از بیت ۴۰۱۹ (۲۳ بیت که بدون آنها داستان مبهم است):
جهان آن‌چنان کرد از عدل خویش
کبوتر چنان بود ایمن ز باز
چنان گشت سگ با شغال آشنا
به‌نوعی برانداخت رستم ستم
خوشا وقت آن کو که دستش دهد
بکوشد در آن باب کز پیشتر
تو نیز از خردمندی و بختیار
یقین بشنو از من که هرکس که مُرد
که با هم چرا بودشان گرگ و میش
که گر او ندیدی بجستیش باز
که گفتمی همه دم مضمی ما مضمی
کزان کس ننالیدی از بیش و کم
در ایام رسم نکویی نهد
نکویی کند با کسان بیشتر
نکویی کن و محض دولت شمار
ز عالم به جز نام نیکو نبرد

چنین گفت در مجمع خاص و عام
 که با هرکه‌شان حق صحبت بود
 نگردند یک لحظه از هم جدا
 به مقصد رسانید از هر گزند
 پریشان و غمناک بودند هم
 نشینند ناکام دور از بساط
 به هر نیک و بد همنشین بوده‌ایم
 که گردند از دولتم کامران
 که باشی پی خاطر دوستان
 حق کس فراموش هرگز مکن
 مران دوستداران خود را ز در
 که جویی دل دوستان قدیم
 ولیکن کسی در زمانه به کام
 که حق را فراموش هرگز نکرد

بر تخت نشستن محب و هرکس را تعیین مناصب کردن

درآمد خرامان سوی بارگاه
 بترسید از آن ساعت بازخواست
 مکن بد که روز مکافات هست
 ولیکن ستم کرده باشی به خود
 همان بازیابی به روز جزا
 به هنگام فرصت عنان بازکش
 ز شفقت به هریک بسی پند داد
 بگویند با من ز راه یقین
 برآید کام هر امیدوار
 پیرسید حاجات هر مستمند

محب را چو شد چرخ گردون به کام
 که واجب بود نزد اهل خرد
 اگر شاه گردند و گر خود گدا
 کنون چون مرا کردگار بلند
 کسانی که با من در ایام غم
 نشاید که هنگام عیش و نشاط
 چو در روز عزلت قرین بوده‌ایم
 برآنم که اکنون بکوشم به جان
 چه باشد ازین خوبتر در جهان
 تو هم بشنو ای پرخرد این سخن
 چو روزی به دولت رسی ای بشر
 زمانی شود دولتت مستقیم
 به هرکس رسد دولت از خاص و عام
 بر از دولت ای خواجه آنگاه خورد

چو فارغ شد از این حکایات شاه
 صفحه ۲۷۶، بعد از بیت ۴۰۲۵:

فلک چون دو روزی مطیع شماس
 چو گشتی زبردست بر زبردست
 جفا بر کسی گر کنی بگذرد
 اگر نیک گویی و گر ناسزا
 چو خواهی که باشی همه روزه خوش
 صفحه ۲۷۷، بعد از بیت ۴۰۲۸:

پس آنگه زبان در نصیحت گشاد
 صفحه ۲۷۷، بعد از بیت ۴۰۲۹:

که ای نکته‌دانان باریک‌بین
 صفحه ۲۷۷، پس از بیت ۴۰۳۴:

چو دارید این دم به قدر اختیار
 بجویند درمان هر دردمند

صفحه ۲۷۷، بعد از بیت ۴۰۳۶:

بزرگی که دایم کند کار خرد
صفحه ۲۷۹، بعد از بیت ۴۰۶۲:

بر دولت و عمر آن‌کس خورد
صفحه ۲۷۹، پس از بیت ۴۰۷۰:

چو کَلّی ندارد جهان حاصلی
خُنک جان آن‌کس که پایان کار
صفحه ۲۷۹، بعد از بیت ۴۰۷۴:

اساس جهانگیری و سروری
صفحه ۲۷۹، بعد از بیت ۴۰۷۵:

شش گر به لشکر حق نعمت است
سپه چون [حق] او ادا می‌کند
اگر شه حق او نیارد به جای
کنون چون همه کس ندارند راه
کسی یابد آگه ز هر نیک و بد
نباشند هرکس سزاوار آن
صفحه ۲۸۰، بین دو بیت ۴۰۷۹ و ۴۰۸۰:

سپه را نباید بدان نوع داشت
چنان باید القصه فی کلّ حال
ولی منع باید نمودن چنان
رعیت چو بیند ستم از سپاه
ز شاهی که جوید رعیت فرار
صفحه ۲۸۰، قبل از بیت ۴۰۸۴:

چو دل کرد فارغ ز احباب خود
وفایش در دل ز نو باز زد

انتهای نسخه «ت» افتاده است و به تبع آن در چاپ یلمه‌ها ۳۳ بیت از منظومه نیامده است که دست‌نویس «ع» آنها را در اختیار ما می‌گذارد:

چو یارت موافق بود زینهار
مکن جز به فرمان او هیچ کار
و گر گویدت جان بده، در زمان
بده، زانکه خیر تو باشد دران

در خاتمت کتاب محب و محبوب

الا ای خردمند با عقل و هوش
گرت رحمتی هست بر حال خویش
ببین تا چه بودی و چونی کنون
که حسّ و زبان داری و چشم و گوش
نگه کن زمانی در افعال خویش
سرانجام کار تو چون است چون؟

اگر واقفی پندت این نکته بس
 خدایی که از نیستت هست کرد
 ترا نی همه بهر خویش آفرید
 دمی فکر کن با خود ای بی‌ثبات
 ازین زندگانی تو را سود چیست؟
 زمانی باندیش^{۱۱} اگر با خودی
 چرا نیستی در پی کار خود؟
 تو کم از محب محازی نه‌ای
 که باشی طلبکار محبوب خویش
 که پای طلب را درین ره نهاد
 قصوری اگر هست از پیش تست
 نه آن درگهست این که در باز نیست
 نه دربان برین در که گوید مرو
 چه از بهر دشمن چه از بهر دوست
 مگر تو ندانسته‌ای قدر خود
 دریغست چرخ بلندآشیان
 الهی چو ملک دو عالم تراست
 چو وامانددگانیم از کاروان
 اگر رفت تقصیری ای کردگار
 چو ما عاجزانیم بر ما مگیر
 خدایا به فضلت که از کار بد
 از آنجا که عین عنایات تست
 چو از آن توست^{۱۲} اختیار ای اله
 وگر از سر جهل گفتم سخن
 ز رحمت رسانم به دارالسلام
 ز هجرت به هشتصد چو بفزودی
 اگر چه متاعی چنان نیست این
 خدایا چنان کن به حق رسول

وگر نه مبادا چو تو هیچ کس
 هم آسایش داد و هم خواب و خورد
 چنین بلکه از بهر خویش آفرید
 که حاصل چه داری ز نقد حیات
 ز خود بی‌خردتر نگه کن که کیست
 که اینجا ز بهر چکار آمدی
 به یک بار گشتی گرفتار خود
 چرا در پی کارسازی نه‌ای
 به دست آوری ذیل مطلوب خویش
 که کامش خداوند بی‌چون نداد
 وگر نه نشان یافت هر کس که چست
 نه سرّی که کس محرم راز نیست
 نه حاجب که گوید دمی دور شو
 همه ره پر از خوان انعام اوست
 که هستی مقید به هر نیک‌وبد
 که سازد نشیمن درین خاکدان
 به فضلت که بنمایمان راه راست
 به نور هدایت به منزل رسان
 ز انعام عامت توان درگذار
 به فضل و کرم عذر ما درپذیر
 نگهدارم از رحمت و لطف خود
 که گردان به توحیدم ایمان درست
 ز لطف عمیم^{۱۳} ببخشا گناه
 تو بر کرده و گفته‌ام عفو کن
 به حق محمد علیه‌السلام
 به نظم آمد این تحفه فارسی
 که باشد بر نکته‌دانان ثمین
 که گردد بر اهل دانش قبول

تم الكتاب الموسوم بمحب و محبوب بعون غافر الذنوب و ساتر العيوب والحمد لله رب العالمين و سلم تسليمًا

دایما ابدا احمدا کبیرا کثیرا

۵- اختلاف در عنوان‌ها

شاعر در طول منظومه عنوان‌هایی را به تناسب حکایات می‌آورد که گاهی با عنوان‌های مندرج در نسخه «ت» تفاوت‌هایی دارد. البته این تفاوت‌ها اغلب در حد الفاظ و شیوه بیان است؛ اما در مواردی عنوان‌های مضبوط در چاپ اشتباه است و با محتوای خود همخوانی ندارد.

در صفحه ۶۲ آمده است: «زاری کردن محب در فراق محبوب بعد از بیداری و احوال او»؛ در حالی که در این قسمت هنوز ماجرای خواب محب مطرح نشده است که عنوان حکایت بیانگر «بعد از بیداری» است. عنوان درست در «ع» آمده است: «دیدن محب، محبوب را به خواب و عاشق شدن بر او».

در صفحه ۱۳۰ این عنوان برای یکی از قسمت‌ها آمده است: «رسیدن محب به یاران»؛ در حالی که این عنوان با توجه به محتوای این قسمت نمی‌تواند درست باشد و عنوان آمده در «ع»، صحیح است: «رفتن محب به سفر به طلب‌کاری یاران».

در صفحه ۱۴۲ عنوان «ملاقات محب با عقل» آمده که اشتباه است و آنچه از متن برمی‌آید این است که عنوان آمده در «ع» صحیح است: «دیدن محب، رای را و مقالات ایشان».

در صفحه ۴۷ قبل از بیت «شنیدم که یک روز صدر جهان...» این عنوان باید اضافه شود: «در معجزه خواجه کاینات علیه افضل الصلوه». در «ت» نیز معلوم است که این عنوان وجود داشته است؛ ولی به دلیل کیفیت تصویر قابل خواندن نیست و مصحح بدون اشاره به این موضوع بیت را به ابیات قبلی افزوده است.

در صفحه ۲۲۳، بعد از بیت ۳۱۰۵ باید عنوان «خلاصه سخن» (براساس «ت») یا «در مصدوقه حال» (براساس «ع») اضافه می‌شد که از قلم افتاده است.

صفحه ۲۷۹ قبل از بیت ۴۰۷۲، این عنوان افتاده است که باید اضافه شود: «مقرر فرمودن محب، حکیم و مغیث را به سرلشکری». در «ت» مشخص است که این عنوان وجود دارد؛ ولی به دلیل کیفیت بد تصویر قابل خواندن نیست. شایسته بود مصحح به این مسئله اشاره می‌کرد.

۶- نتیجه‌گیری

بنابر آنچه تاکنون گفته شد، از منظومه «محب و محبوب» سروده اختیار، دو نسخه شناسایی شده است. یکی از نسخه‌ها در کتابخانه توپینگن آلمان، واقع در برلین، و دیگری در کتابخانه عاطف‌اندی در استانبول نگهداری می‌شود. این مثنوی یک بار براساس همان نسخه توپینگن منتشر شده است؛ ولی به دلیل ناقص بودن نسخه، بسیاری از ابیات در متن منتشرشده نیامده است. از طرفی به دلیل کیفیت بد تصویری که در اختیار مصحح محترم بوده است، بسیاری از ابیات به خوبی قابل خواندن نیست. آبدیدگی برخی برگ‌های نسخه نیز مشکلات دیگری در خواندن نسخه ایجاد کرده است که نتیجه آن ارائه متنی ناقص، مغلوپ و مغشوش است. همچنین همین ناقص بودن نسخه توپینگن باعث شده است که مصحح در بررسی تاریخ سرایش منظومه دچار اشتباه شود و تاریخ سرودن منظومه را یک قرن قبل از تاریخ واقعی سرایش در نظر بگیرد؛ اما نسخه عاطف‌اندی که در ترکیه نگهداری می‌شود، نسخه کاملی است و همین مسئله نقص نسخه توپینگن را رفع می‌کند؛ همچنین ایرادات و اشتباهات آن را اصلاح و مهم‌تر آنکه، زمان سرودن منظومه را نیز مشخص می‌کند؛ زیرا تاریخ دقیق سرایش

مثنوی در انتهای آن به‌روشنی آمده است. فهرست نسخه‌های فارسی کتابخانه‌های ترکیه سال‌ها قبل، نسخه عاطف‌افندی را معرفی کرده بود؛ اما مصحح محترم متوجه آن نشده است. استفاده از نسخه عاطف‌افندی کمک می‌کند علاوه بر اضافه شدن ابیاتی به متن منظومه (حدود صد بیت)، بسیاری از نقص‌ها و اشکالات نسخه توبینگن رفع و اصلاح شود.

پی‌نوشت

۱. این مثنوی تاکنون چاپ نشده و نسخه‌ای از آن به شماره ۲۶۱۵ در ضمن کلیات کاتبی (صص ۱۶۹-۲۵۵) آمده است.
۲. عکسی نیز از روی همین عکس کتابخانه استاد مینوی گرفته شده است و به شماره ۱۱۶۸ در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی نگهداری می‌شود (نک. حسینی اشکوری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴۵۲-۴۵۳). گفتنی است پیش از استاد مینوی، سیف‌الدین نجم‌آبادی (۱۳۳۹: ۸۹) در ضمن برشمردن نسخه‌های فارسی موجود در کتابخانه توبینگن آلمان به این دست‌نویس نیز اشاره کرده است.
۳. دوره تیموری به‌ویژه شاهرخ، رویکرد ممتازی - از نظر کمی و گاهی کیفی - نسبت به شعر و ادب فارسی داشت. این موضوع در قالب تحقیقی درخشان و گسترده از احسان یارشاطر دنبال شده و نتیجه آن با عنوان «شعر فارسی در عهد شاهرخ» منتشر شده است (نک. یارشاطر، ۱۳۸۳، به‌ویژه صص ۵۶-۱۰۰).
۴. از سرور ارجمند دکتر نجدت طوسون، استاد دانشگاه مرمره استانبول صمیمانه سپاسگزاریم که از راه لطف این نسخه را از کتابخانه سلیمانیه تهیه و به نگارندگان ارسال کردند.
۵. از دوست فاضل‌مان، ارحام مرادی که شخصاً از این نسخه عکس باکیفیتی تهیه کردند و از راه لطف به نویسندگان این مقاله فرستادند، کمال امتنان و تشکر را داریم.
۶. عکسی که متولیان فاضل مرکز احیاء میراث اسلامی از روی همین عکس کتابخانه مینوی گرفته‌اند و به شماره ۱۱۶۸ در آن مرکز نگهداری می‌شود نیز کیفیت خوبی ندارد.
۷. در این مقاله نسخه عاطف‌افندی را به اختصار «ع» و نسخه توبینگن را «ت» نامیده‌ایم.
۸. برخی از این ابیات در همان تصویر سیاه و سفید نسخه توبینگن هم خواناست. احتمالاً تصویری که در اختیار ایشان بوده، کیفیت بسیار بدی داشته است.
۹. مصحح بعد از این نقطه‌چین، با نقطه‌چین جای بیت دیگری را نیز نشان داده است که به نظر می‌رسید سه بیت پشت سرهم ناخوانا بوده است؛ اما با مراجعه به هر دو نسخه (توبینگن و عاطف‌افندی) تنها این دو بیت در این قسمت وجود دارد و بیت سومی وجود ندارد.
۱۰. در نسخه «راه کس» ضبط شده بود که با مقایسه تصحیح شد.

۱۱. ع: بندیش

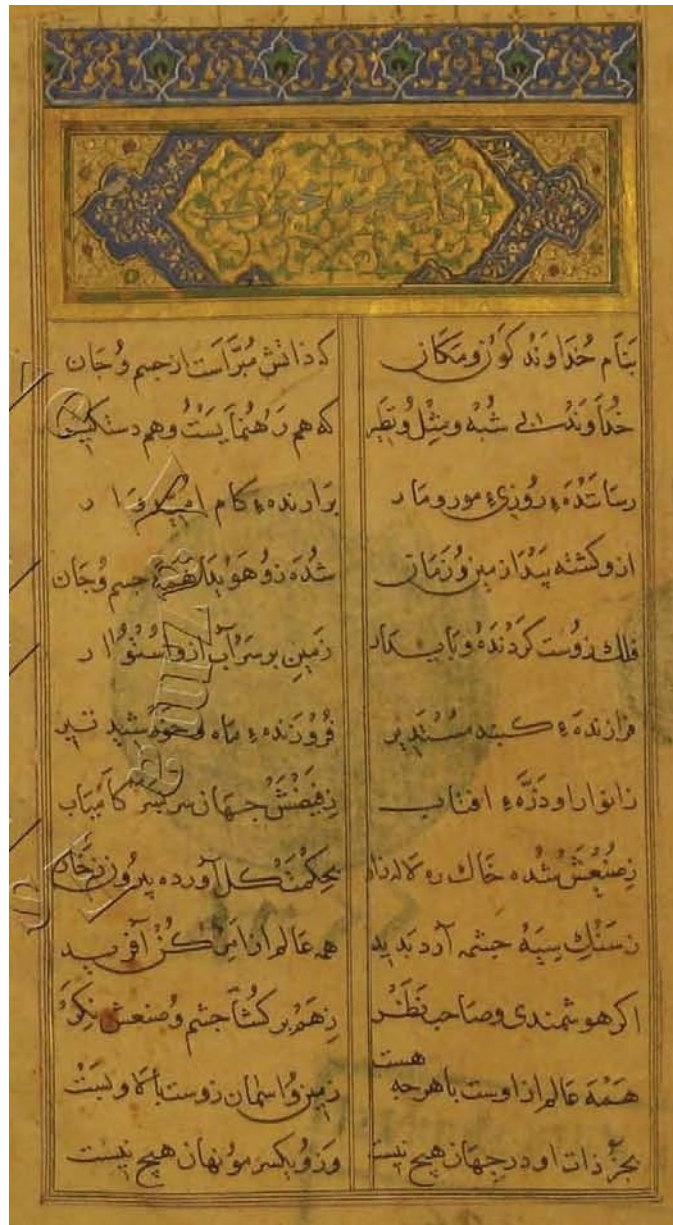
۱۲. ع: تو است

۱۳. ع: عمیم

منابع

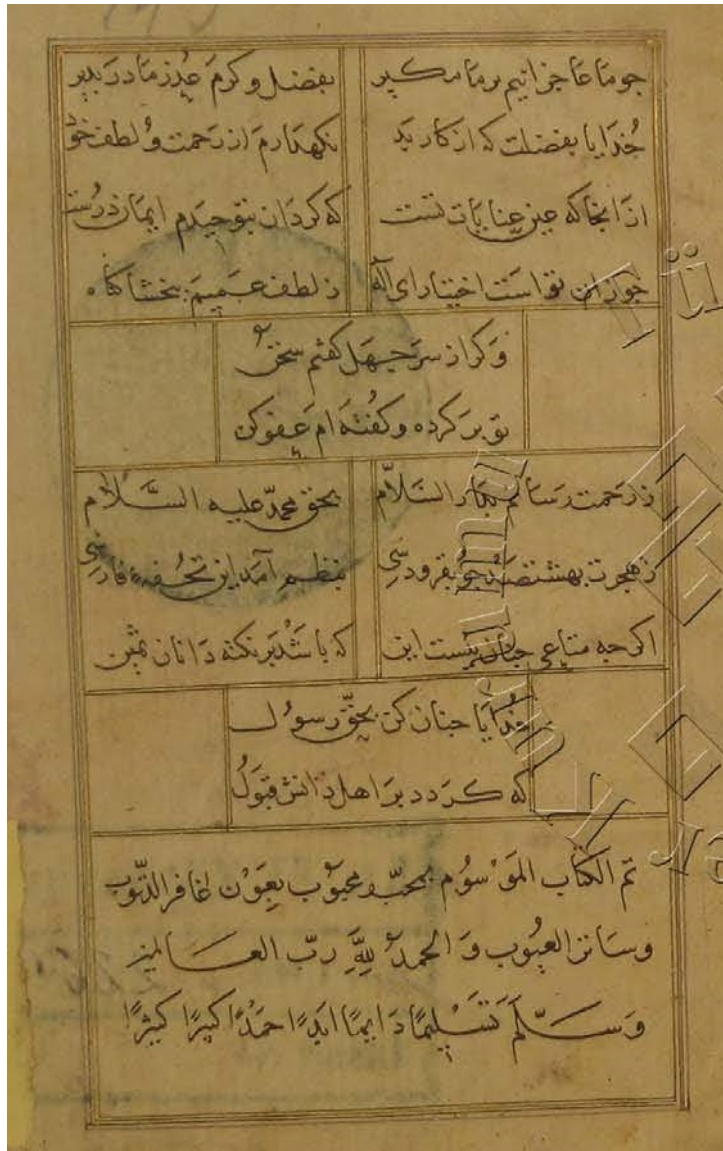
۱. اختیار (۱۳۹۰). محب و محبوب، تصحیح احمدرضا یلمه‌ها، دهقان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان.

۲. — (۸۳۰ ق.). نسخه خطی محب و محبوب، به شماره ۲۲۶۱، موجود در کتابخانه عاطف‌افندی ترکیه.
۳. — (بی‌تا). نسخه خطی محب و محبوب، به شماره ۳۷۲۳، موجود در کتابخانه توپینگن برلین.
۴. — (بی‌تا). عکس نسخه خطی محب و محبوب کتابخانه توپینگن، به شماره ۵۰، موجود در کتابخانه مینوی.
۵. افشار، ایرج؛ دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۷۴). فهرستواره کتابخانه مینوی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۶. افشین‌وفایی، محمد (۱۳۹۲). «جعبه آینه کتاب ۹»، بخارا، شماره ۹۲، ۴۳۷-۴۴۱.
۷. باباصفیری، علی‌اصغر؛ حیدری، بتول (۱۳۹۲). «سیر تطور ده‌نامه و سی‌نامه‌سرایی در شعر فارسی با تکیه بر تحلیل ساختاری و محتوایی»، پژوهشنامه ادب غنایی، ۱۱ (۲۱)، ۲۵-۴۸.
۸. برهان آزاد، ابراهیم (۱۳۵۵). «محبت‌نامه‌ها یا ده‌نامه‌ها»، ارمغان، ۴۵ (۳)، ۱۴۰-۱۴۸.
۹. حسینی اشکوری، سیدجعفر؛ حسینی اشکوری، سید صادق (۱۳۸۰). فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، جلد سوم، قم: مرکز احیاء میراث اسلامی.
۱۰. خان‌محمدی، علی‌اکبر (۱۳۷۸). «ده‌نامه‌سرایی، یک نوع ادبی ناشناخته در زبان فارسی»، گلچرخ، شماره ۲۱، ۲۰-۱۷.
۱۱. سبحانی، توفیق (۱۳۷۳). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۲. عیوضی، رشید (۱۳۵۴). «ده‌نامه‌گویی در ادب فارسی و ده‌نامه حریری»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۱۱۶، ۵۲۵-۵۶۰.
۱۳. کاتبی ترشیزی، شمس‌الدین محمد بن عبدالله (بی‌تا). نسخه خطی کلیات کاتبی به شماره ۲۶۱۵، موجود در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورا.
۱۴. نجم‌آبادی، سیف‌الدین (۱۳۳۹). «دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه سلطنتی سابق برلین»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۷ (۳)، ۶۵-۸۹.
۱۵. یارشاطر، احسان (۱۳۸۳). شعر فارسی در عهد شاهرخ، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم.
۱۶. یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۰). «آموزه‌های تعلیمی در منظومه غنایی محب و محبوب»، تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، شماره ۹، ۱۱-۲۸.
۱۷. — (۱۳۹۱). «محب و محبوب، منظومه غنایی نفیس و ناشناخته»، پژوهشنامه ادب غنایی، شماره ۱۸، ۱۹۹-۲۱۷.

صفحة اول نسخه عاطف افندی

صفحه آخر نسخه عاطف افندی